

مهارت اجتماعی

تحلیل محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم متوسطه
براساس مهارت‌های مورد نیاز دانش‌آموزان در قرن حاضر
تفکر انتقادی بیشتر، مهارت ارتباطی کمتر

دکتر حمیدرضا رضازاده بهادران

استادیار دانشگاه آزاد واحد مرکزی تهران

فیروزه پوشش دوست

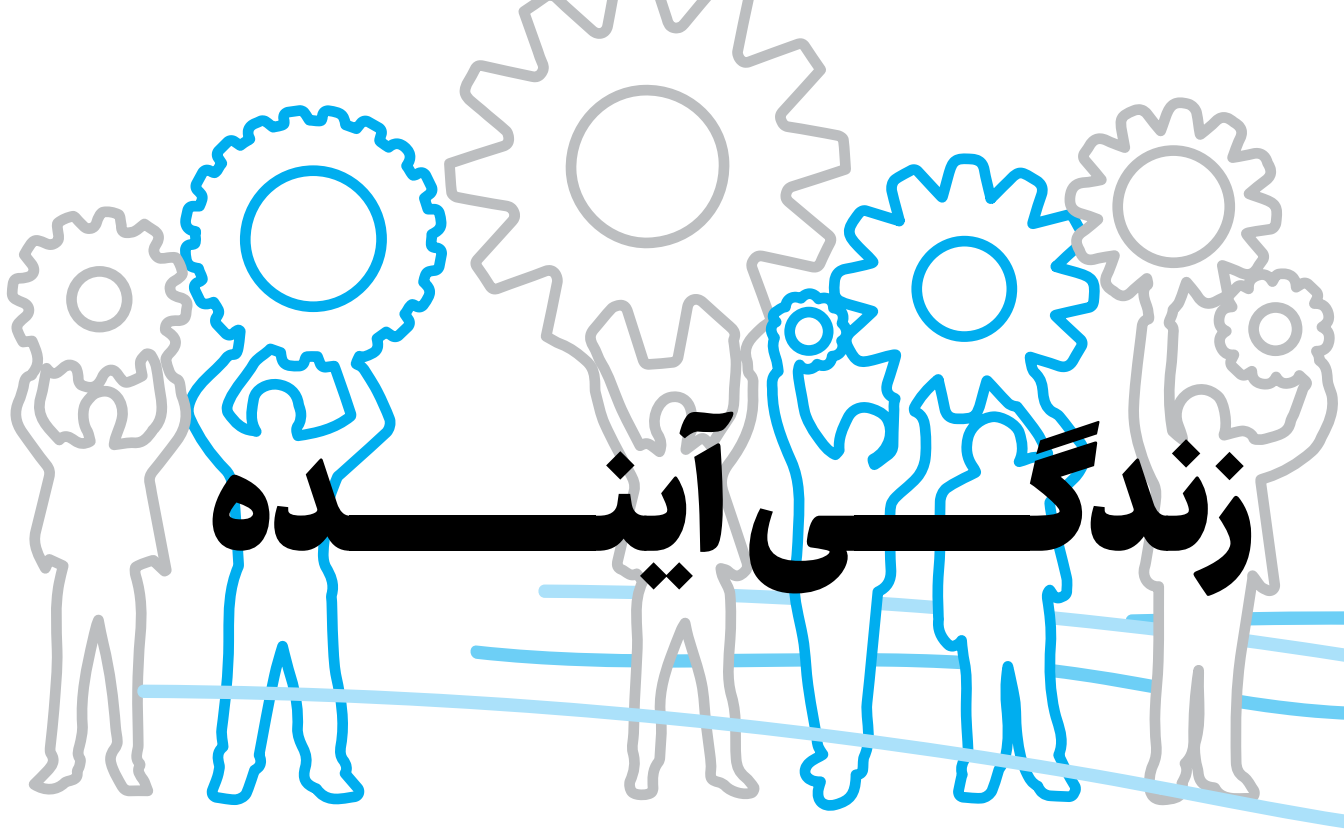
کارشناس ارشد برنامه‌ریزی درسی و دبیر مطالعات اجتماعی منطقه ۹ تهران

اشاره

و در نهایت با استفاده از بار اطلاعاتی شاخص‌ها، ضریب اهمیت هر یک محاسبه شد. مهارت‌ها براساس مرور ادبیات انتخاب شدند که شامل شش مهارت به این شرح بودند: خودآگاهی، همدلی، حل مسئله، تفکر انتقادی، مشارکت و همکاری، و مهارت ارتباطی. نتیجه بررسی نشان می‌دهد، در محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایه نهم، فراوانی شاخص‌های مهارت‌های مذکور در سه بخش تاریخ، مدنی و جغرافی یکسان نیست. ضمن اینکه بیشترین توجه به مهارت تفکر انتقادی و کمترین توجه به مهارت‌های خودآگاهی و ارتباطی بوده است.

کلیدواژه‌ها: تحلیل محتوا، کتاب مطالعات اجتماعی، پایه نهم متوسطه، مهارت، دانش‌آموز

پژوهش حاضر با هدف «بررسی میزان توجه به مهارت‌های مورد نیاز دانش‌آموزان در قرن ۲۱ در کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم متوسطه سال تحصیلی ۹۶-۱۳۹۵» انجام شده است. روش تحقیق، تحلیل محتوا و جامعه آماری کل کتاب درسی پایه نهم در نظر گرفته شد. ابزار اندازه‌گیری، فهرست وارسی (چک‌لیست) تحلیل محتوای محقق ساخته بود و بررسی داده‌های اسنادی و تحلیل محتوا با استفاده از شاخص‌های کمی در فرایند تحلیلی «نرم‌افزار آنتروپی شانون» (نسخه ۲۰۱۵) انجام گرفت. ابتدا شاخص‌های مرتبط با مهارت‌ها، به کمک روش تحلیل اسنادی از متن کتاب استخراج و سپس میزان توجه به آن‌ها بررسی شد. واحد تحلیل در سه قالب متن، تصویر و فعالیت تعیین شد. پس از به‌هنجارسازی داده‌ها، بار اطلاعاتی هر شاخص محاسبه

زندگی آینده

مقدمه

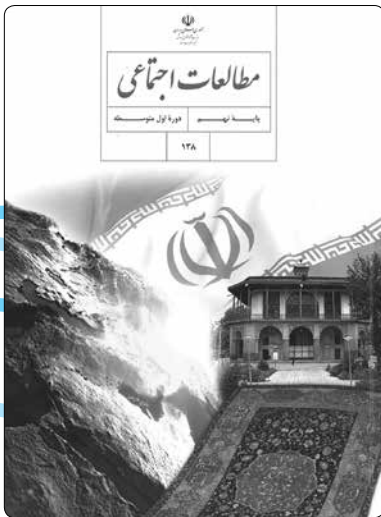
از آنجا که نهاد آموزش و پرورش مهم‌ترین نهاد رسمی است که در کنار خانواده مسئولیت خطیر تعلیم و تربیت کودکان و نوجوانان را بر عهده دارد، این نظام موظف است، دانش‌آموزان را برای رویارویی با مسائل و مشکلات زندگی آینده آماده کند. مدرسه از طریق آموزش و پرورش رسمی می‌تواند افرادی تربیت کند که بتوانند با ایجاد و حفظ یک نظم اجتماعی هوشمندانه، موجبات پیشرفت و تعالی فرهنگی جامعه را در حد ممکن فراهم سازند. همچنین، برخورداری فراگیرندگان از مهارت‌های زندگی، آن‌ها را توانمند می‌سازد و به آن‌ها امکان می‌دهد که از خودشان و علاقه‌هایشان در برابر موقعیت‌های سخت زندگی دفاع کنند و توانایی‌های روانی و اجتماعی خود را ارتقا بخشند [ملکی، ۱۳۸۶].

با توجه به اینکه ابزار مهم آموزش و پرورش کتاب درسی است، و با توجه به اهمیت آموزش مهارت‌های زندگی برای مقابله مؤثر با بحران‌های دوره نوجوانی و چالش‌های زندگی روزمره، توجه به گنجانیدن این آموزش‌ها در کتاب‌های درسی ضروری به نظر می‌رسد. معلمان از کتاب درسی به‌عنوان منبع اصلی محتوا و برنامه درسی، و ابزار اصلی تدریس در تعیین و جهت‌دهی به فعالیت‌های یادگیری دانش‌آموزان استفاده می‌کنند. کتاب‌های درسی در هر سطح و با هر موضوع می‌توانند به‌عنوان ابزار اولیه شکل‌دهی به نگرش‌ها و رفتارها عمل کنند [نوریان، ۱۳۹۵].

در میان کتاب‌های درسی، کتاب مطالعات اجتماعی، به دلیل ماهیت، هدف‌ها و رویکردش، با آموزش مهارت‌های زندگی پیوند بیشتری می‌تواند برقرار کند و با زندگی فردی و اجتماعی افراد در ارتباط مستقیم‌تری است. این محتوا تلاش دارد دانش‌آموزان را برای کسب مهارت‌های زندگی فردی و اجتماعی آماده سازد. بین ضرورت‌های عمده مندرج در راهنمای برنامه درسی و راهنمای معلم کتاب درسی، به اهمیت این موضوع به شرح زیر

در قرن ۲۱، پیشرفت علم و فناوری تحولات و تغییرات عمیق و گسترده‌ای را در ابعاد گوناگون زندگی بشر به وجود آورده است. شیوه‌های رویارویی با مسائل موجود و نوظهور، هماهنگی و سازگاری با تغییرات، نحوه ارتباط با دیگران، فشارهای ناشی از شرایط محیطی و... گونه‌هایی از مسائل و مشکلاتی هستند که بیش از پیش در عصر جدید مطرح می‌شوند. بنابراین زندگی در چنین شرایطی، مهارت‌های خاصی را می‌طلبد.

از اوایل دهه ۱۹۸۰، اندیشمندان، انواع مؤسسه‌های دولتی، دانشگاهی و غیردولتی و سازمان‌های تجاری، تحقیقات قابل توجهی را برای شناسایی مهارت‌ها و شایستگی‌های کلیدی که برای نسل فعلی و بعدی لازمند، انجام دادند. [Engauge 21st Century Skills-NCREL] از بین این مؤسسه‌ها می‌توان به «یونسکو»، سازمان بهداشت جهانی^۱، و مجمع جهانی اقتصاد^۲ اشاره کرد. نتیجه این بررسی‌ها فهرست‌های متعددی از مهارت‌ها بود که با دو رویکرد «مقابله با آسیب‌های اجتماعی» و «تطبیق با نیازهای محیط کاری در قرن ۲۱» منتشر شدند. این فهرست‌ها همچنان توسط مؤسسه‌های مزبور روزآمد می‌شوند. اصطلاح مهارت‌های زندگی در قرن ۲۱ به گروه بزرگی از مهارت‌های روانی، اجتماعی و بین فردی گفته می‌شوند که می‌توانند به افراد کمک کنند، تصمیماتشان را با آگاهی اتخاذ کنند، به‌طور مؤثر ارتباط بگیرند، مهارت‌های مدیریت شخصی خود را گسترش دهند، و موجبات زندگی سالم و مفید را فراهم آورند. مهارت‌های زندگی می‌توانند اعمال شخصی، اعمال مربوط به دیگران و نیز اعمال مربوط به محیط اطراف را طوری هدایت کنند که به سلامت بیشتر منجر شوند. سلامت بیشتر به معنی آسایش بیشتر جسمانی، روانی و اجتماعی است [UNISEF, 2003].

محتوا روشی مناسب برای پاسخ به سؤال‌هایی دربارهٔ محتوای یک پیام است [سرمد و دیگران، ۱۳۸۸]. نتایج حاصل از این پژوهش می‌تواند مورد توجه برنامه‌ریزان درسی، مؤلفان کتاب، معلمان و... قرار گیرد تا در جهت تقویت و رسیدن به هدف‌های آموزشی برنامهٔ درسی و پرورش مهارت‌ها و تغییرات مطلوب مورد استفاده قرار گیرد.

هدف‌های تحقیق

هدف کلی این تحقیق بررسی کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایهٔ نهم براساس توجه به مهارت‌های زندگی مورد نیاز دانش‌آموزان در قرن ۲۱ به روش تحلیل محتوا بود. هدف‌های فرعی نیز عبارت بودند از: آگاهی از میزان توجه به مهارت‌های خودآگاهی، همدلی، تفکر انتقادی، حل مسئله، مشارکت و همکاری و ارتباطی در محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایهٔ نهم متوسطه.

روش انجام پژوهش

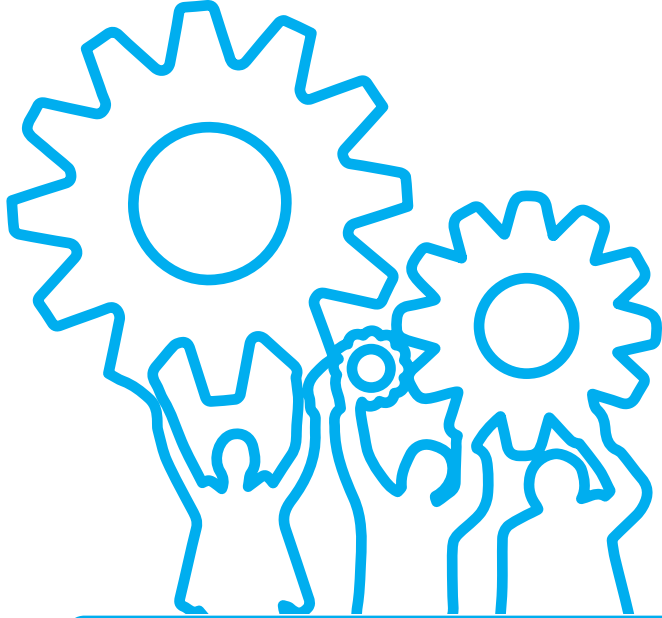
روش تحقیق پژوهش حاضر از منظر هدف، کاربردی و از نظر نوع تحقیق، توصیفی - تحلیلی بوده است. در این پژوهش به منظور بررسی محتوای کتاب مطالعات اجتماعی پایهٔ نهم متوسطه (شامل متن، تصویرها و فعالیت‌ها) از روش تحلیل محتوا استفاده شد. تحلیل محتوا تکنیکی پژوهشی برای استنباط تکرارپذیر و معتبر از داده‌ها در مورد متن آن‌هاست. هدف تحلیل محتوا، مانند همهٔ تکنیک‌های پژوهش دیگر، فراهم آوردن شناخت، بینش نو، تصویر واقعیت و راهنمای عمل است. تحلیل محتوا فقط ابزار است و بس [کریپندورف، ۱۳۹۳]. در این پژوهش جامعهٔ آماری شامل کل محتوای کتاب درسی مطالعات اجتماعی پایهٔ نهم متوسطهٔ سال تحصیلی ۹۶ - ۱۳۹۵ بود. ابزار مورد استفاده برای تحلیل محتوای کتاب نیز شامل سیاههٔ (فرم) تحلیل محتوای محقق ساخته براساس شاخصه‌ها و تعریف مهارت‌ها از دیدگاه صاحب‌نظران و مؤسسه‌های دارای اعتبار بود. در این پژوهش به منظور محاسبهٔ پایایی ابزار تحقیق از «فرمول ویلیام اسکات» استفاده شد که ضریب قابلیت اعتماد ۹۳ درصد به دست آمد.

اشاره شده است (۳ مورد از ۶ محور اصلی):

- شناخت حقوق و مسئولیت‌های فردی، اجتماعی و شهروندی در سطوح متفاوت و تقویت مهارت‌ها و نگرش‌های مربوط به آن‌ها؛
  - گسترش بهداشت روانی، ارتباطات مؤثر، و رفتارهای بهنجار و کاهش کجروی‌های اجتماعی و پیشگیری از بروز بحران‌های تربیتی و آسیب‌های اجتماعی در کودکان و نسل جوان؛
  - تقویت روحیهٔ خودباوری، نشاط و سازندگی و پویایی، امید به آینده و اعتماد به نفس [دفتر تألیف کتب درسی، ۱۳۹۲].
- درس مطالعات اجتماعی بستر مناسبی برای پرورش مهارت‌های زندگی اجتماعی فراهم می‌آورد. این درس قابلیت آن را دارد که تصمیم‌گیری فردی، مشارکت اجتماعی و با هم زیستن را در دانش‌آموزان تقویت کند [فلاحیان و دیگران، ۱۳۹۱]. اگرچه پرورش مهارت‌های زندگی از طریق کل برنامهٔ تعلیم و تربیت و همهٔ درس‌ها دنبال می‌شود، اما آموزش مطالعات اجتماعی پیوند نزدیک‌تری با مهارت‌های زندگی دارد و می‌کوشد تا حد مطلوبی این مهارت‌ها را در چارچوب و بستر معین این درس پرورش دهد [پیشین].

پیشینهٔ تحقیق: توجه به مهارت‌ها در کتاب‌های درسی تازه‌تألیف مطالعات اجتماعی تحقیقات کمی صورت گرفته است. از میان تحقیقاتی که در این زمینه صورت گرفته‌اند (سال ۱۳۹۰ به بعد)، می‌توان به این موارد اشاره کرد:

- تحقیق محمدی (۱۳۹۴) در زمینهٔ «تحلیل محتوای کتاب مطالعات هفتم» که نشان داد، به مهارت‌های اجتماعی تقریباً توجه شده است.
  - تحقیق پیروی (۱۳۹۱) در زمینهٔ «تحلیل محتوای مطالعات اجتماعی متوسطه» که حاکی است: میزان توجه به تفکر انتقادی در هدف‌های مصوب برنامهٔ درسی بیشتر از محتوای کتاب بوده است (اهداف ۵۳ درصد و متن محتوا ۲۱ درصد).
- در تحقیق حاضر سعی بر آن بوده است که به روش علمی و هدفمند و از طریق تحلیل محتوا، میزان توجه کتاب مطالعات اجتماعی پایهٔ نهم، براساس تعدادی از مهارت‌های مورد نیاز دانش‌آموزان در قرن ۲۱، سنجیده شود. این روش را می‌توان تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد. تحلیل

جدول ۲. میزان توجه به مؤلفه‌های مهارت‌های اجتماعی در بخش مدنی

مدنی		مهارت
کمترین ضریب اهمیت	بیشترین ضریب اهمیت	
شناخت توانایی‌ها و ضعف‌های خود	شناخت و کنترل احساسات	خودآگاهی
تلاش در جهت ارتقای توانمندی‌ها	درک و شناخت احساسات دیگران	همدلی
توانایی تشخیص آثار ارزش‌ها بر خود	سازمان‌دهی منطقی اطلاعات	تفکر انتقادی
برگزیدن راه‌حل مناسب	تلاش در جهت کسب آگاهی	حل مسئله
توانایی فرایند تصمیم‌گیری گروهی	انگیزه برای کار گروهی و تقسیم کار	مشارکت و همکاری
توانایی انعکاس بازخورد	تلاش در جهت ارتباط کلامی	ارتباطی

جدول ۳. میزان توجه به مؤلفه‌های مهارت‌های اجتماعی در بخش جغرافیا

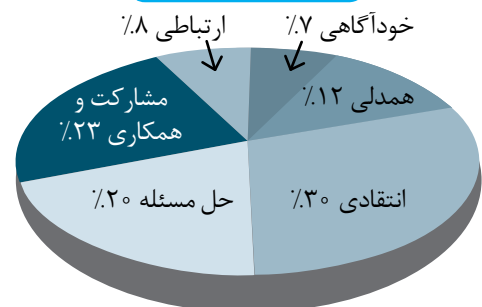
مدنی		مهارت
کمترین ضریب اهمیت	بیشترین ضریب اهمیت	
شناخت و کنترل احساسات	شناخت توانایی‌ها و ضعف‌های خود	خودآگاهی
چهار شاخص دیگر (یافت نشد)	ابراز نگرانی و یا دل‌رحمی برای دیگران	همدلی
در نظر داشتن دیدگاه‌های مختلف	طرح سؤال چالشی	تفکر انتقادی
برگزیدن راه‌حل مناسب	انگیزه و رغبت برای مواجهه با مسائل	حل مسئله
اهمیت بخشیدن به منافع جمعی	انگیزه برای شرکت در کار گروهی	مشارکت و همکاری
چهار شاخص دیگر (یافت نشد)	تلاش در جهت ارتباط کلامی و غیرکلامی	ارتباطی

در نهایت تمامی داده‌های اسنادی و داده‌های تحلیل محتوا با استفاده از شاخص‌های کمی در فرایند تحلیلی «نرم‌افزار آنتروپی شانون» (نسخه ۲/۱۵) مورد بررسی قرار گرفتند تا ضریب اهمیت شاخص‌ها مشخص شود. نتایج تحلیل آماری انجام شده در قالب جدول‌های ۱ تا ۴ نشان داده شده‌اند. در جدول ۱ تعداد و درصد فراوانی هر یک از مهارت‌ها نشان داده شده و نمودار ۱ به صورت تصویری این سهم را نشان داده است.

جدول ۱. فراوانی مهارت‌های اجتماعی

مهارت‌ها	فراوانی	درصد فراوانی
خودآگاهی	۲۹	۷/۳
همدلی	۴۹	۱۲/۳
تفکر انتقادی	۱۱۹	۲۹/۹
حل مسئله	۷۹	۱۹/۸
مشارکت و همکاری	۹۲	۲۳/۱
ارتباطی	۳۰	۷/۵
مجموع	۳۹۸	۱۰۰

نمودار ۱. فراوانی مهارت‌ها

در سه جدول بعدی (به ترتیب جدول‌های ۲ تا ۴)، به تفکیک در سه بخش مدنی، جغرافی و تاریخ، بیشترین و کمترین ضریب اهمیت هر یک از مؤلفه‌ها برای هر مهارت نشان داده شده است.

جدول ۴. میزان توجه به مؤلفه‌های مهارت‌های اجتماعی در بخش تاریخ

مهارت	مدنی	
	کمترین ضریب اهمیت	بیشترین ضریب اهمیت
خودآگاهی	_____	_____
همدلی	تلاش برای شناخت و درک افکار	ابراز نگرانی و یا دل‌رحمی
تفکر انتقادی	بررسی و بیان روشن دیدگاه‌ها	سازمان‌دهی منطقی گزاره‌ها
حل مسئله	برگزیدن راه‌حل و شناسایی راه‌ها	تلاش در جهت کسب آگاهی
مشارکت و همکاری	توانایی در تصمیم‌گیری گروهی	انگیزه برای شرکت در کار گروهی
ارتباطی	_____	_____

● دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی ابتدایی و متوسطه نظری وزارت آموزش و پرورش، ضمن بیشتر اهمیت دادن به مهارت‌های مورد نیاز در قرن ۲۱ در کتاب مطالعات اجتماعی، فهرست‌های واری استنادی برای ارزشیابی محتوا تهیه و در اختیار محققان قرار دهد تا نتایج به دست آمده تعمیم‌پذیرتر باشد.

● با توجه به متوازن نبودن توجه به مؤلفه‌های تفکر انتقادی که بیشتر به کنجکاوی و میل به فهمیدن گرایش دارد، کتاب درسی مطالعات اجتماعی با ارائه متناسب‌تر طیف‌های متنوع سؤالات، به دانش‌آموزان کمک کند تا تفکر و نگاه دقیق‌تری را در آنچه می‌بینند و می‌شنوند پرورش دهند.

● در کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم در خصوص مهارت‌های مورد نیاز در قرن ۲۱، به مهارت‌های ارتباطی، و مشارکت و همکاری در بخش مدنی که زمینه بیشتری را برای فراگیری این مهارت‌ها دارند، توجه بیشتری شود. مناسب است این امر بیشتر از طریق فعالیت‌ها و کاربرگ‌های کتاب انجام پذیرد.

● دست‌اندرکاران آموزش و پرورش می‌توانند به کمک آموزش‌های ضمن خدمت، اهمیت پرداختن به مفاهیم مرتبط با مهارت‌های اجتماعی مورد نیاز دانش‌آموزان در قرن ۲۱ را برای دبیران و سایر عوامل مدرسه توضیح دهند و تشریح کنند تا این مباحث به برنامه درسی پنهان یا برنامه درسی مغفول در حوزه مطالعات اجتماعی تبدیل نشوند.

● از آنجا که در برنامه درسی ملی بر آموزش مهارت‌های فردی و اجتماعی دانش‌آموزان تأکید شده است، با انجام پژوهشی تطبیقی در زمینه مهارت‌های مورد نیاز در قرن ۲۱، به بررسی استانداردهای اتخاذ شده در کتاب‌های درسی براساس مهارت‌های چندگانه در ایران و چند کشور موفق در این زمینه پرداخته شود.

ب. پژوهشگران

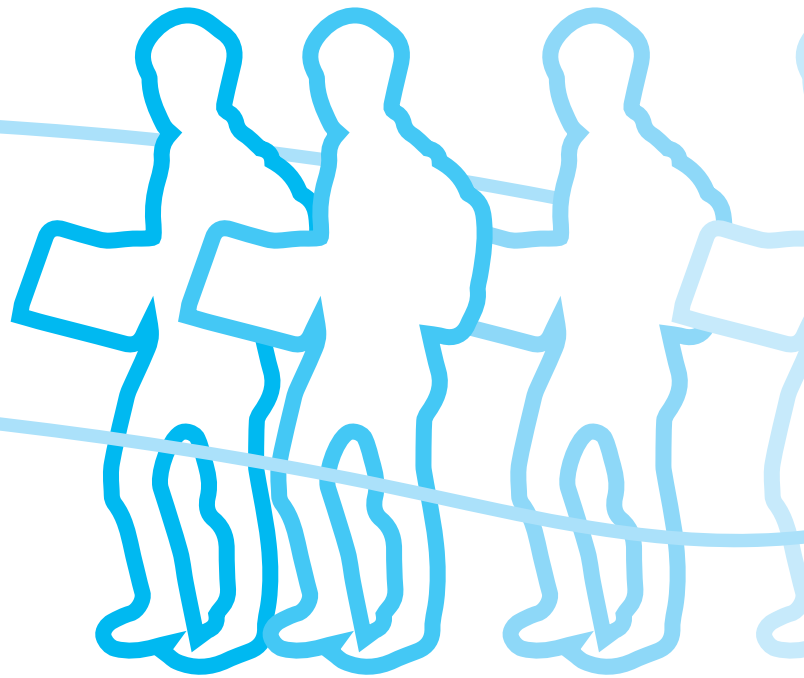
● درس‌های دیگر این دوره به منظور سنجش میزان انطباق

با توجه به نتایج جدول فراوانی می‌توان گفت که کتاب مطالعات اجتماعی تا حدودی به شاخص‌های مهارت‌ها توجه داشته و به مهارت تفکر انتقادی به صورت قابل قبول‌تری پرداخته است. فراوانی شاخص‌ها در بخش مدنی و فعالیت‌های کتاب بیشتر بوده است. در بخش تاریخ و جغرافی می‌توان گفت به مهارت ارتباطی توجهی نشده است.

در ادامه، پیشنهاداتی در جهت بیشتر اهمیت بخشیدن به آموزش مهارت‌ها و توجه به آن‌ها در کتاب‌های درسی ارائه می‌شود. براساس یافته‌های پژوهش پیشنهادها را در سه بخش ارائه می‌کنیم:

الف. برنامه‌ریزان درسی، مؤلفان و دست‌اندرکاران آموزش و پرورش

● نظر به اینکه میزان توجه به مهارت‌های قرن ۲۱، در کتاب مطالعات اجتماعی پایه نهم یکسان نیست و توجه به مهارت تفکر انتقادی بیشتر و به خودآگاهی و ارتباطی کمتر است. پیشنهاد می‌شود به صورت متوازن‌تر و قابل قبول‌تری به سایر مهارت‌ها توجه شود.

به خصوص در فعالیتهای گروهی و انجام فعالیتها و تکمیل کاربرگه‌های کتاب استفاده شود.

- برای اطلاع‌رسانی به خانواده‌ها در راستای کمک به آموزش و اهمیت دادن به فراگیری مهارت‌ها توسط دانش‌آموزان جلساتی برگزار شوند.

هدف‌های برنامه با مهارت‌های مورد نیاز دانش‌آموزان در قرن ۲۱ بررسی و تحلیل شوند.

- پژوهش‌های مشابهی در کتاب مطالعات اجتماعی و راهنمای معلم براساس همه مهارت‌ها در سایر پایه‌ها صورت گیرد (چنانچه به صورت تیمی انجام شود نتایج بهتر و قابل تعمیم‌تری به دست می‌آید).

- محتوای کتاب مطالعات اجتماعی براساس توجه به مهارت‌ها از دیدگاه معلمان، روان‌شناسان و متخصصان علوم تربیتی مورد بررسی قرار گیرد و دیدگاه‌های آن‌ها با هم مقایسه شود.
- با توجه به اینکه کتاب مطالعات اجتماعی اخیراً مورد بازنگری قرار گرفته و آموزش مهارت‌ها به‌ویژه حل مسئله و تفکر انتقادی طبق برنامه درسی ملی ضروری است، محتوای آموزشی این کتاب‌ها براساس تلفیقی از رعایت اصول طراحی آموزشی و اصول مهارت‌ها در قرن ۲۱ تحلیل شوند.
- برای ارزیابی جامع‌تر، ارزیابی همین کتاب با روش‌های دیگری، از جمله مصاحبه، پرسش‌نامه و غیره انجام شود تا نتایج آن‌ها با نتایج این تحقیق مقایسه شوند.
- تأثیر آموزش این مهارت‌ها در به‌کارگیری آن‌ها توسط دانش‌آموزان ارزیابی شود.

پی‌نوشت‌ها

1. UNESCO
2. World Health Organization: WHO
3. World Economic Forum: WEF

منابع

۱. اهداف و شبکه مفهومی برنامه درسی مطالعات اجتماعی (۱۳۹۳). دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی.
۲. سرمد، زهره؛ بازرگان، عباس؛ حجازی، الهه (۱۳۸۸). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. انتشارات آگاه. تهران.
۳. سند تحول راهبردی نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۰). شورای عالی آموزش و پرورش.
۴. سند برنامه درسی ملی (۱۳۹۱). شورای عالی آموزش و پرورش.
۵. فلاحیان، ناهید؛ آرام، محمدباقر؛ نادری، مریم؛ احمدی، آمنه (۱۳۹۱). روش آموزش مطالعات اجتماعی. شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران. تهران. چاپ دوم.
۶. فتحی واجارگاه، کوروش (۱۳۹۰). اصول و مفاهیم اساسی برنامه‌ریزی درسی. نشر ایران زمین.
۷. کریپندورف، کلوس (۱۳۹۳). تحلیل محتوا: مبانی روش‌شناسی ترجمه هوشنگ ناییبی. نشر نی. تهران.
۸. ملکی، حسن (۱۳۸۶). سسی مهارت زندگی ویژه نوجوانان و جوانان. نشر آبیژن. تهران.
۹. نوریان محمد (۱۳۹۴). روش‌های ارزشیابی کتاب‌های درسی با تأکید بر تحلیل محتوای کمی و کیفی. انتشارات شورا. تهران.
۱۰. _____ (۱۳۹۵). راهنمای تحلیل محتوای کمی و کیفی کتاب‌های درسی دوره ابتدایی. انتشارات شورا. تهران.
11. Engauge 21 century skills. Literacy in the Digital-NCREL (2003).
12. UNISEF (2003) which are life skills? www.life skills based education (Jun 2007).

ج. دبیران

- به آموزش مهارت‌ها در خلال آموزش درس‌های اصلی توجه شود، این مهارت‌ها در فرایند یاددهی - یادگیری در نظر گرفته شوند، و بر انجام فعالیت‌ها و تکمیل کاربرگه‌های کتاب توسط دانش‌آموزان تأکید بیشتری صورت پذیرد.
- مهارت‌های مورد بحث از طریق مطالعه کتاب‌های مربوطه و شرکت در کارگاه‌های آموزشی آموخته شوند.
- به منظور علاقه‌مند شدن دانش‌آموزان به این مهارت‌ها و پی‌بردن آن‌ها به اثرات مثبت مهارت‌ها در زندگی فردی و اجتماعی اطلاعات لازم به آن‌ها داده شود.
- در مدرسه، از هر فرصتی برای آموزش این مهارت‌ها،